

Adalékok a finnugor néprajz történetéhez[◊]

(Részlet egy nagyobb tanulmányból)

A finnugrisztikai kutatások jelentős eseménye volt 1883-ban, Helsinkiben a Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen seura) megalapítása, majd a Társaság kiadói tevékenységének megindítása. A folyóiratként megjelenő *Finnisch-Ugrische Forschungen* (1901 óta) a nyelvészeti tanulmányokon kívül rendszeresen közöl néprajzi cikkeket, könyvismertetéseket is. A *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* (*Journal de la Société Finno-Ougrienne*) című sorozat pedig 1890 óta közöl mind nyelvészeti, mind néprajzi tanulmányokat. A Társaság kiadványsorozatában említést érdemlő önálló néprajzi témájú művek a *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* köteteként jelennek meg (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*). Fennállása alatt a Társaság igen sok kutatást, tanulmányutat támogatott. A Finnugor Társaság ösztöndíjával végzett hónapokig, sőt évekig is eltartó kutatómunkát – hogy csak néhányat említsek – Yrjö Wichmann az udmurtok, a komik és a marik között, Heikki Paasonen a mordvinok, Kustaa Fredrik Karjalainen a hantik, Artturi Kannisto a manysik között. Nyelvészeti gyűjtésük mellett mindannyian igen értékes folklorisztikai, néprajzi megfigyelésekkel is gazdagították a tudományt.

Bízzást mondható, hogy A. O. Heikel (1851–1924) volt az első kutató, aki néprajzi anyagot gyűjtve, néprajzi kérdések földolgozására törekedve, több finnugor nyelvű népre terjesztette ki a vizsgálatait. Kutatóútjait 1883, 1884, és 1885 nyarán még nem a Finnugor Társaság, hanem a Szentpétervári Tudományos Akadémia finanszírozta. A gyűjtései alapján írt monográfiákat azonban már a Finnugor Társaság adta ki. A *Rakennukset Tscheremissellä, Mordvalaisilla, Virolaisilla ja Suomalaisilla* című műve 1887-ben finnül, 1888-ban németül jelent meg.¹ Ezekben az építőkéltúra terén szerzett helyszíni ismereteit foglalja össze. 1899-ben a Finnugor Társaság kiadásában a mordvinok viseletéről írott munkáját adta közre.

Mind a nyelvészeti, mind a régészeti, mind pedig az etnológiai kutatások újra meg újra fölvetették az őshaza elhelyezkedésének, a finnugor őstörténetnek és a művelődéstörténetnek a kérdéseit. Kutatók egész sorát vonzotta az az igény, hogy helyszíni vizsgálatokkal szerzett ismeretek birtokában felelhessenek a kérdésekre, minél messzebb nyúlhassanak vissza az ismeretlen múltba. A magyarországi tudományos kutatások a 19. század utóján a honfoglalás

◊ Kodolányi János 2008 januárjában említette, hogy szeretne részt venni Bereczki Gábor köszöntésében, van egy majdnem kész írása, csak a jegyzetek hiányoznak belőle. Február 11-i halála után néhány nappal náluk járván felesége egy nyitott dossziét mutatott az asztalán, utolsó munkáját. Ebből a meglehetősen terjedelmes kéziratból választottam ki a jelen közlemény anyagát, és kiegészítettem az elengedhetetlen bibliográfiai utalásokkal. Ezzel az írással készült köszönteni Kodolányi János kedves kollégáját, mi pedig az ő emléke előtt is tisztelgünk a közléssel (Csepregi Márta).

1 Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. JSFOu 4 (1888).

ezeréves fordulójának vonzásába kerültek. Őstörténeti forráskiadványok jelentek meg, a honfoglalás, valamint az azt megelőző korok kutatása egyre inkább előtérbe került. Zichy Jenő gróf tudományos expedíciókat szervezett a magyarság múltjának feltárására, bizonyító adatok gyűjtésére. Harmadik ázsiai expedíciója 1896-ban kezdte munkáját. Zichy ennek az expedíciónak a kutatóit úgy válogatta össze, hogy ne hiányozzék közülük a nyelvész, a régész és az etnológus. A nyelvészetet Pápay József, a régészetet Pósta Béla, az etnológiát pedig Jankó János képviselte.

Jankó János (1868–1902) munkáját az akkor Európában elérhető finnugor gyűjtemények tanulmányozásával kezdte Berlinben, majd Helsinkiben folytatta ugyanezt. Érdeklődésének előterében a halászati kultúra állt. A múzeumi tárgyak tanulmányozásán kívül Karjalában és Hämében a helyszínen is igyekezett megismerkedni a finn népi kultúrával. Három hónapig tartó finnországi előkészítő tanulmányai után 1898-ban csatlakozott a Zichy-féle expedícióhoz. Az volt a terve, hogy előbb a Volga vidékén, majd az Ob mentén gyűjt halászati adatokat, közben a lehető legteljesebben feltárja az orosz nyelvű szakirodalmat. Az Ob vidékén az osztjákok kultúrájával, valamint fizikai antropológiájával kívánt foglalkozni. Kutatási tervét következetesen megvalósította, a rendelkezésre álló rövid idő alatt nagyon hosszú utat tett meg csónakon. A Közép-Ob mellékfolyói (Irtis, Demjanka, Szalim, Jugan) mentén kivétel nélkül minden osztják települést meglátogatott. Útjáról a feljegyzésein kívül fényképeket és 300 tárgyat hozott haza. Hazatérte után nyomban hozzálátott halászati vizsgálatainak a feldolgozásához. Igen rövid idő alatt megírta és kiadta kétkötetes, hatalmas művét, *A magyar halászat eredete* (Budapest–Leipzig 1900) című értekezését, melynek összefoglalásában leírja, hogy a magyar halászat szerszámai közül mit tart ugor, török, szláv és német eredetűnek. Megrajzolja azt a történelmi folyamatot is, amelyhez egy-egy eszköz elterjedése, illetve valamely már használt eszköz módosulása kapcsolódhat. Végezetül a halnevek etimológiájából kiindulva megvizsgálja három halfajta, a csuka, a ponty és a harcsa elterjedési területét. E vizsgálat eredményeként úgy véli, hogy a finnugorság őshazáját az Ural, a Volga és a Káma között lehet keresni.

Jankó János kutatási módszereire és elveire épült az ún. „finnugor néprajz” elmélete és kutatási gyakorlata. Az ő biztatására kezdett kutatásokat az osztjákok között a finn etnológus nemzedék kiváló tehetségű képviselője, U. T. Sirelius (1872–1929). Jankó finnországi tartózkodása idején, 1897-ben ismerkedtek meg. Th. Schwindt távollétében ő nyújtott segítséget Jankónak a múzeumi kutatómunkában. Ismeretségük mély kollegiális barátsággá fejlődött. Együtt indultak Finnországból, útjukat azonban már nem együtt folytatták. Jankó Szentpétervárról a Baltikumba utazott, mielőtt a Kaukázusban csatlakozott Zichy expedíciós csoportjához, Sirelius pedig kelet felé folytatta útját. Sirelius osztjákföldi tanulmányútja lényegesen tovább tartott, mint Jankóé. Bár főleg a halászati kultúra kötötte le az érdeklődését, nem kevesebb figyelmet fordított a néprajz más területeire. Jankóhoz hasonlóan elsőnek ő is a halászat tárgykörébe tartozó anyagát dolgozta föl *Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völker* című Helsinkiben, 1906-ban megjelent doktori értekezésében. Ugyanabban az évben kezdte meg az építő- és lakáskultúra tárgykörében írott terjedelmes tanulmánya közzését is (*Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völkern*, FUF VI–IX. 1906–1911). A két tanulmány közül csak a halászati viseli a címében a finnugor jelzőt, a másik címben a finn és az obi-ugor szerepel. Sirelius nem arra törekedett, hogy föltárja a finnugor kori vagy akár a későbbi műveltséget, arra még kevésbé, hogy a kultúra anyagi jelenségeinek vizsgálata révén meghatározza a finnugor szállásterületek helyét. Ennyiben tehát kutatási célja eltért Jankóétól. *Suomen kansanomaista kulttuuria* (Finnország népi kultúrája) című, 1919–

1921-ben megjelent kétkötetes monográfiájában összefoglalja elméleti, módszertani elképzeléseit is. A finnugor népek kultúráját egymástól eltérő szintűeknek tartja, a legalacsonyabbakra az obi-ugorokat teszi, életmódjukat a halászattal és a vadászattal, valamint részint a rénszarvastartással jellemzi. Ide sorolja a lappokat is. A többi finnugor népet földművelő és állattartó népekként jellemzi. A nyelvi adatok alapján azt állítja, hogy a finnugor ősnép vadászattal és halászattal foglalkozott, ezért viszonylag mozgékony volt, és nagy kiterjedésű területekre volt szüksége. A kutyát és a juhot ekkorra már házasították, s feltehetőleg a rénszarvast is alkalmazták vadászatkor (csalírének) és talán teherhordó állatként is. Sirelius megállapítja, hogy a néprajzi kutatás segítségével távoli korokba is el lehet jutni. Kutatási módszerként a kulturális jelenségek egymás mellé állítását, összevetését említi.

A „finnugor néprajz” elméleti és módszertani megalapozása tehát nem csupán Jankó János munkásságához kapcsolódik. Az első lépésektől kezdve nyomon követhető a nyelvészet és az etnológia szoros kapcsolata. A finn kutatók közül A. O. Heikel már 1902-ben megfogalmazta e tárgyban kialakult véleményét. Nem tartotta meggyőzőnek a nyelvészek állításait, amikor egy-egy kultúrszó több rokon nyelvből előfordulása alapján arra következtettek, hogy a szóval jelölt tárgy már ősidők óta ismert volt. Heikel szerint ilyen állítani csak az illető tárgyak birtokában lehetett volna.

A nyelvészek részéről E. N. Setälä (1864–1935) fogalmazta meg azokat az etnológiai kutatásokat érintő elveket, amelyek a finnugor néprajz alapjainak a lerakásához járultak hozzá. A *Suomen suku* című háromkötetes munka² I. kötetének 20. lapján a következő olvasható: „Az a tény, hogy a finnugor népek olyan nyelveken beszélnek, mely egy közös ősnyelvből származik, arra enged következtetni, hogy ezek a népek a nyelvi egység korából más kultúrát is örököltek és hoztak magukkal, mint a nyelvet.”³

A „finnugor néprajz” elvét és módszereit már az 1930-as évek elején érték kritikai észrevételek. A *Suomen suku* III. kötetében Ilmari Manninen (1894–1935) illetve bírálattal a kutatási irányt. Mindenek előtt azt állapította meg, hogy a finnugor népek esetében nyelvi tények alapján bizonyított nyelvrokonságról van szó, a néprajzi tárgyak azonban nem igazolnak a nyelvrokonság alapján álló kulturális rokonságot. Még a finn és az észti kultúrát egybevetve is jelentős eltéréseket lát, még kevésbé tartja egymással rokonnak azokat a népeket, amelyek földrajzilag távol élnek egymástól. Ezt írja a kötet bevezetésében: „Az ősi, közös hagyományt, amelynek révén a keleti és a nyugati finnugor népeket össze lehet kapcsolni, a népi műveltségnek csak azon a fokán lehet megtalálni, amely a legprimitívebb fokot képviseli. Nem lehet viszont e népeknél olyan jelenségeket kimutatni, amelyek egyedül a finnugorság sajátjának volnának tekinthetők.”

Kustaa Vilkuna (1902–1980) a harmincas évektől kezdve többször foglalkozott a „finnugor néprajz” elvi és módszertani kérdéseivel. 1950-ben tartott egyetemi tanári székfoglaló előadásának bevezetésében felvázolja a „finnugor néprajz” létrejöttét, Jankó János és U. T. Sirelius szerepét. Megrajzolja a biológiai evolucionizmusra épült, 19. századi etnológiai irányzatot, amely véleménye szerint Jankó tipológiai elvének és típusalkotó módszerének is az atyja. Többek között ezt írja: „Megőrzött régiségekre (survivals) volt szükség, melyekkel ki lehetett tölteni a fejlődési sorokat, vagy melyekkel szükség esetén megmagyarázták a túlságosan

2 *Suomen suku* I–III. Szerkesztők: A. Kannisto, E. N. Setälä, U. T. Sirelius, Y. Wichmann. Helsinki, Otava 1926, 1928, 1934.

3 A finn nyelvű idézeteket Kodolányi János fordította magyarra.

„primitív” változatokat. A fejlődési sor részeit tetszés szerint válogatták különböző helyekről úgy, hogy ugyanannak a sorozatnak a darabjai sokszor igen távol voltak egymástól.”⁴ Majd ő is megállapítja, hogy a „finnugor néprajz” a finnugor nyelvtudománnyal párhuzamos fejlemény. Figyelmeztet, hogy a „műveltségi jelenségek elterjedési határa ritkán egyezik a nyelvi határokkal. Ehelyett az elterjedés fontos határait földrajzi okok, közlekedési utak, vallások és politikai határok szabják meg. Ugyanezek a korlátok nem érintik a nyelvet.”⁵ Kétséget kelt benne, hogy a finnugor eredetű nyelveket beszélő népek hosszú ideje igen távol élnek egymástól. A műveltségi rokonság szerinte „csakis az élet primitívebb és egyúttal alsóbb rétegéhez tartozik, amelynek az elterjedése viszont nem korlátozódik kizárólag a finnugor népekre”. Mindazonáltal Vilkuna 1960. évi finnugor kongresszusi előadásában nem zárkózott el az immár hagyományossá vált „finnugor etnológia” kifejezés használatától.

Toivo Vuorela (1909–1982) Kustaa Vilkunával egyetértve állította, hogy a néprajznak fel kell adnia azt az E. N. Setälä által képviselt nézetet, hogy a közös ősnéptől származó népek közös kulturális örökséget őriznek, amelynek a rekonstruálása a finnugor néprajznak kötelessége lenne. Inkább igaz az, hogy semmiféle külön finnugor, sem indoeurópai „őskultúra” soha nem volt. A finnugor néprajz értékét abban látta, hogy a finnugor nyelveket beszélő népek viszonyait követve megtanuljuk látni a különböző korú és különböző irányú kulturális kapcsolatokat.

Az 1960. évi első nemzetközi finnugor kongresszuson a néprajzi bevezető előadást Kustaa Vilkuna tartotta, *Die finnisch-ugrische Ethnologie heute* címmel.⁶ Ebben lényegében ismét összefoglalta e tárgyban 1935-ben 1938-ban, 1946-ban, valamint 1950-ben kifejtett nézetét, nem hallgatva el korábbi kételyeit sem. Az előadáshoz fűzött hozzászólásában K. Kovács László megértéssel fogadja ugyan Kustaa Vilkuna megállapításait, mégis kifejti, hogy léteznie kellett valamiféle finnugor népek őstörténetének. A finnugor néprajzot olyan tudományszaknak tartja, amely ki tudja mutatni a szóban forgó területen, egy adott történeti fejlődés után az őskultúra maradványát. Szerinte a gondos vizsgálat és analízis nemcsak a nyelvrokonság, hanem a műveltségi rokonság tényeit is feltárja.

Vargyas Lajos Kustaa Vilkuna előadásához fűzött megjegyzéseiben abból indul ki, hogy a folklorista nincs olyan nehéz helyzetben, mint az anyagi kultúra kutatója, mivel a folklór inkább őrzi az archaikus elemeket, mint a gyorsabban változó anyagi kultúra. A szó valódi értelmében csak azt a kutatómunkát tartja finnugor néprajznak, amely az egykori közös finnugor elemeket kutatja, amelyek tehát céljaikat tekintve finnugorok, módszerei szerint eurázsiai összehasonlító tevékenységek. Végezetül hangsúlyozza a komplex kutatási módszer szükségességét.

Vilkuna „finnugor néprajz”-ot illető véleményének legkitartóbb magyar ellenfele Korompay Bertalan volt (1908–1995). Több írásában fejtette ki nézetét, mégis leginkább két cikkben foglalta össze, az egyik *A finnugor néprajz válsága*,⁷ a másik *A finnugor néprajz jellege és szükségége*⁸ címmel jelent meg. Összehasonlító vizsgálatokat tart szükségesnek a nyelvileg rokon népek között. Kimondatlanul is az összehasonlító nyelvészet példája lebeg a szeme előtt, noha ő maga mondja, hogy a kulturális jelenségeknek nincsenek nyelvi határai. Miként a nyelvben, a

4 Kustaa Vilkuna: *Suomalais-ugrilainen kansantiede tietään etsimässä*. Virittäjä 54 (1950), 377.

5 uo. 382–383.

6 Ortutay Gyula (szerk.): *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

7 *Nyelvtudományi Közlemények* 53 (1951), 292–297.

8 *Nyelvtudományi Közlemények* 58 (1956), 44–49.

műveltségben is elkülönít szláv, valamint török hatást. Csak általuk tartja elérhetőnek az ősműveltség finnugor elemeit. A finnugor néprajzot magyar szempontból őstörténeti néprajznak tekinti. Mint mondja: különös feladata a magyarság eredetének, kialakulásának, a rokon népekkel megvolt egykori kapcsolatának néprajzi hátterét vizsgálni. Finnugor népekkel kapcsolatos feladat a finnugor népek műveltségi állapotának leíró kutatása is, ám egyes finnugor népek néprajzának műveléséből még nem születik finnugor néprajz. A néprajztudományt csak a finnugor nyelvű népek néprajzának egymáshoz fűződő vizsgálata teszi finnugorrá.

Az uralisztikai kutatásokban kezdeményező szerepe volt a nyelvészetnek, s a legszilárdabb támaszt nyújtja hosszú idő óta. A nyelvészet megállapításai kiterjedtek a műveltség körvonalazására is. A nyelvekben eredetük szerint elkülöníthető terminusok nyelvi hovatartozásának analógiájára szokás ma is a kultúrában is pl. iráni, indoeurópai, török vagy más rétegről, illetve hatásról beszélni. A nyelvészet nemcsak megelőzte a néprajzot és a régészetet, hanem olyan eredményeket tárt eléjük, amelyekre támaszkodhattak. A régész, különböző korok legtöbbször a lelettípusok és a lelőhelyek szerint elnevezett kultúráját, a kultúrák egymáshoz fűződő kapcsolatait vizsgálja, gyakran kísérletet tesz a feltárt kultúrák etnikumhoz kapcsolására is. Az esetek többségében a nyelvi adatokra támaszkodtak a néprajzkutatók is, különösen az anyagi kultúra és a társadalom vizsgálatakor.

A huzamosabb időn át együtt élő emberi közösségek azonos anyagi kultúrát teremtenek. Ezek az emberi közösségek közös kultúrájuk és összetartozásuk tudata folytán egy-egy etnikumot alkotnak. Az etnikumnak nem kritériuma a közös származás, hiszen minden etnikum magába foglalhat különböző származású embercsoportokat, átadhatja nekik kultúráját, valamint a saját kultúráját módosíthatja az idegen kultúra egyes elemeivel. A vázolt folyamatnak is következménye, hogy egy-egy etnikum kultúrájában különféle rétegeket állapíthatunk meg. A kultúra elemeinek átadásában, átvételében, terjedésében azonban nemcsak az etnikumrészek keveredése, egymásba olvadása játszik szerepet, hanem érintkezésük is egymással, az érintkezés sokféle módján. A tapasztalatok szerint az anyagi kultúra jelenségeit nyelvi és etnikus hatások nem gátolhatják terjedésükben. Ugyanakkor tehát, mikor egy-egy kultúra etnikumokat kapcsol össze, a kultúra különféle jelenségei el is választhatják őket egymástól, régiókat, néprajzi csoportokat hozva létre.